

**FONETIKA VA FONOLOGIYA: NAZARIY ASOSLARI, TIZIMIY
XUSUSIYATLARI VA FUNKSIONAL TAHLILI**

*Andijon davlat chet tillari institutit Ingliz fililogiyasi, o'qitish metodikasi va
tarjimashunoslik fakulteti 1-kurs talabasi **Erkinova Gulsanam***

Umumiy va qiyosiy tilshunoslik kafedrasi o'qituvchisi

Yuldasheva Sadoqatxon

***Annotatsiya.** Mazkur maqolada tilshunoslikning ikki muhim sohasi — fonetika va fonologiyaning nazariy asoslari, metodologik yondashuvlari hamda tizimiy xususiyatlari keng qamrovda tahlil qilinadi. Fonetikaning artikulyatsion, akustik va perseptiv yo'nalishlari, fonologiyaning fonema nazariyasi, farqlovchi belgi konsepsiyasi, fonologik oppozitsiya va neytrallashuv jarayonlari ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, o'zbek tili misolida fonetik va fonologik hodisalar tahlil qilinib, ularning til tizimidagi o'rni va funksional ahamiyati ko'rsatib beriladi.*

***Kalit so'zlar:** fonetika, fonologiya, fonema, artikulyatsiya, akustika, fonologik oppozitsiya, neytrallashuv, allofon, minimal juftlik.*

Til murakkab va ko'p qatlamli tizim bo'lib, uning har bir sathi o'ziga xos birliklar va qonuniyatlarga ega. Til tizimining eng quyi sathi fonetik-fonologik qatlam hisoblanadi. Aynan shu sathda tovushlar orqali ma'no ifodalanadi va kommunikativ jarayon amalga oshadi. Fonetika va fonologiya bir-biriga yaqin, ammo metodologik jihatdan farqli sohalardir. XX asr boshlarida struktural tilshunoslik rivoji natijasida fonologiya mustaqil fan sifatida shakllandi. Ayniqsa, Praga lingvistik maktabi vakillari fonologiyani nazariy jihatdan asoslab berdilar.

Mazkur maqolaning maqsadi — fonetika va fonologiyaning ilmiy-nazariy asoslarini tizimli ravishda yoritish, ularning o'zaro aloqasi va farqlarini ko'rsatish hamda o'zbek tili materiallari asosida tahlil qilishdir.

Fonetika nutq tovushlarining fizik va biologik tabiatini o‘rganadi. Uning asosiy vazifalari:

- nutq tovushlarining hosil bo‘lish mexanizmini aniqlash;
- tovushlarning akustik xususiyatlarini tahlil qilish;
- tovushlarning eshutilish jarayonini o‘rganish;
- tilning fonetik tizimini tasniflash.

Fonetika tilning moddiy tomonini o‘rganadi, ya’ni tovushlarni real nutq jarayonida tahlil qiladi.

Artikulyatsion fonetika tovushlarning nutq apparati yordamida hosil bo‘lish jarayonini o‘rganadi. Nutq apparati quyidagi organlardan iborat:

- o‘pka;
- hiqildoq;
- tovush paychalari;
- til;
- lablar;
- tanglay.

Masalan, o‘zbek tilidagi [k] tovushi orqa til undoshi bo‘lib, tilning orqa qismi yumshoq tanglayga tegishi natijasida hosil bo‘ladi. Undosh tovushlar hosil bo‘lish usuliga ko‘ra portlovchi, sirg‘aluvchi, affrikat, burun tovushlari kabi guruhlarga ajratiladi.

Akustik fonetika tovushlarning fizik xususiyatlarini — chastota (Hz), intensivlik (dB), davomiylik va tembr kabi ko‘rsatkichlarni o‘rganadi. Unli tovushlar formant tuzilishi bilan tavsiflanadi. Masalan, [i] unlisi yuqori va old qator unli bo‘lib, yuqori chastotali formantlarga ega. Akustik tahlil lingvistik tadqiqotlarda, nutq texnologiyalarida va sun’iy intellekt tizimlarida muhim ahamiyatga ega.

II. FONOLOGIYANING NAZARIY ASOSLARI

1. Fonema — til tizimidagi ma’no farqlashga xizmat qiluvchi eng kichik birlikdir. Fonema real nutqda turli variantlarda namoyon bo‘ladi, bu variantlar allofonlar deb ataladi. Masalan, o‘zbek tilida /k/ fonemasi turli fonetik muhitda

yumshoq yoki qattiq talaffuz qilinishi mumkin, ammo ma'no farqlash xususiyatini yo'qotmaydi.

2. Fonologik oppozitsiya — fonemalarning o'zaro qarama-qarshi qo'yilishi orqali ma'no farqlash jarayonidir. Masalan: bor — por; tol — dol.

Bu juftliklarda jarangli va jarangsiz undoshlar oppozitsiyasi mavjud.

3. Neytrallashuv hodisasi-ba'zi fonologik qarama-qarshiliklar muayyan pozitsiyada yo'qolishi mumkin. Bu hodisa neytrallashuv deyiladi. Masalan, so'z oxirida jarangli undoshlarning jarangsizlashuvi ayrim tillarda kuzatiladi. Bunday hodisalar fonologik tizimning dinamik tabiatini ko'rsatadi.

III. FONETIKA VA FONOLOGIYANING O'ZARO MUNOSABATI

Fonetika va fonologiya bir tizimning ikki jihati hisoblanadi: Fonetika tovushning moddiy tomonini; Fonologiya esa uning funksional tomonini o'rganadi. Masalan, [b] va [p] tovushlari artikulyatsion jihatdan o'xshash, ammo fonologik jihatdan qarama-qarshi birliklardir. Shu bois zamonaviy tilshunoslikda fonetik va fonologik tahlil kompleks tarzda amalga oshiriladi.

IV. O'ZBEK TILI MISOLIDA TAHLIL

O'zbek tilida 6 ta unli fonema va 23 ta undosh fonema mavjud. Unlilar tilning old-orqa qatorligi va lablanish xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Masalan:

/a/ — orqa qator, keng unli;

/i/ — old qator, tor unli.

Undoshlar jaranglilik, hosil bo'lish o'rni va usuliga ko'ra tasniflanadi. O'zbek tilida singarmonizm hodisasi tarixiy jihatdan muhim bo'lib, fonologik tizimning o'ziga xosligini belgilaydi.

V. AMALIY AHAMIYATI.

Fonetika va fonologiya quyidagi sohalarda muhim rol o'ynaydi:

- chet tillarni o'qitish;
- nutq madaniyati;
- logopediya;
- kompyuter lingvistikasi;

- sun'iy nutq sintezi.

To'g'ri talaffuz fonetik bilimlarga, ma'no farqlash esa fonologik tahlilga asoslanadi.

O'zbek tilida fonologik xususiyatlar. O'zbek tilida 6 ta unli fonema mavjud: /a, e, i, o, u, o'/. Undosh fonemalar esa jarangli–jarangsiz juftliklarga ega: /b–p/, /d–t/, /g–k/ va boshqalar. Urg'u ham fonologik ahamiyatga ega bo'lishi mumkin. Masalan: olma (meva) olma (buyruq fe'l shakli) Bu misol urg'uning ma'no farqlashdagi rolini ko'rsatadi.

Xulosa o'rnida shuni aytishim mumkinki, fonetika va fonologiya tilning tovush tizimini o'rganishda o'zaro bog'liq, ammo mustaqil yo'nalishlardir. Fonetika nutq tovushlarining fizik va biologik xususiyatlarini o'rgansa, fonologiya ularning til tizimidagi funksional rolini aniqlaydi. Zamonaviy lingvistika ushbu ikki sohani integratsiyalashgan holda o'rganishni talab qiladi. Chunki til tizimini to'liq anglash uchun uning moddiy va funksional tomonlarini birgalikda tahlil qilish zarur.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Saussure F. de. Course in General Linguistics. – New York: Philosophical Library, 1916.
2. Trubetzkoy N.S. Principles of Phonology. – Berkeley: University of California Press, 1969.
3. Jakobson R. Selected Writings I: Phonological Studies. – The Hague: Mouton, 1962.
4. Bloomfield L. Language. – New York: Henry Holt and Company, 1933.
5. Roach P. English Phonetics and Phonology: A Practical Course. – Cambridge University Press, 2009.
6. Jo'rayev T. Hozirgi o'zbek adabiy tili fonetikasi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2004.
7. Abduazizov A. O'zbek tili fonologiyasi va morfonologiyasi. – Toshkent: Sharq, 2010.